

Otac i sin su izjavili da nisu imali ništa protiv Muharemage, ali se drukčije nije moglo doći do njegova novca, a što se ubistva tiče, to ti je kao u ratu, jurišaš, pa pogineš ili ostaneš živ, a eto, ni oni ni Muhareмага nisu imali sreće, njih baksuzluk prati otkako su se vratili iz rata, pa evo i ovo.

Rabija-hanuma je o svemu govorila mirno. Kriva je sudbina, i ljubav, rekla je, gledajući u mladog Pakru. Možda zaista, kao i mnogi ljudi, ni ona nije nalazila krivicu u sebi.

Golu su je išibali mokrim konopcima i, polumrtvu, objesili. (Oznojen sam se budio iz sna, noćima sanjajući njeno staračko tijelo i uštavljenu uvelu kožu isječenu krvavim brazdama.)

Oca i sina su zadavili, i tako se završio njihov posljednji juriš.

Čudno je da ubice nisu pokušale da pobjegnu, a mogli su, zbog gužve što je nastala, kad su serdar Avdaga i njegova dva pomoćnika, sasvim slučajno i sasvim neočekivano, u njihovoj sobi naišli na nepoznatog naoružanog čovjeka. U gužvi i metežu, kad je čovjek potrčao niz stepenice, njih dvojica su mirno čekala da se sve svrši, pa da pođu u tvrđavu. Za nepoznatog su rekli da ga poznaju iz Beograda, da je kod njih došao prošle noći, htio je da se skloni za neko vrijeme, ništa mu nisu kazali o onome što su učinili, jer nisu htjeli da mu se predaju u ruke.

Desilo se to u podne.

7. MRTVI SIN

Desilo se u podne.

Vraćao sam se kući, na nezarađeni ručak, kao i svakog dana, umoran od nekorisne upornosti s kojom sam tražio izlaz iz zazidanosti. Navikao sam da tražim i ne nalazim, jedno je zavisilo od mene, drugo ne znam od koga, i ništa nisam imao da predbacim sebi, a nisam mogao da se ljutim što me ne prihvataju. Nekad sam, u ljutini, prijetio mržnjom, a nisam je osjećao. Ni sad je ne osjećam. I hvala bogu.

Da sam drukčiji, da život nosim kao tegobu, da sam ogorčen, počeo bih da se gubim, da pijem, da mrzim, postao bih nezadovoljnik koji se okreće protiv cijelog svijeta.

A ne mogu to. Uprkos svemu, živim kao i drugi ljudi, koji su bez moga biljega, veseo i tužan zbog običnih stvari, veseo zbog dobrih ljudi koji su pomalo zli, tužan zbog zlih ljudi koji su rijetko dobri, srećan zbog žene koja mi je olakšavala život, i zbog djeteta koje je nosila. S djetetom će nam, doduše biti teže, ali, opet ćemo nekako živjeti.

To je jedna od tajni ovoga svijeta: toliki ljudi žive teško, ni sam ne znaš kako ni od čega, a niko ne umire od gladi. Znam, nije pravo što tog malog čovjeka dočekujem s utjehom što neće umrijeti od gladi, ali znam i to da nikad ne vjerujemo u svačiju zlu sreću, i da uvijek postoji nada u bolje.

Od svoje mulke nisam uspijevao da stvorim ni veliki bol ni veliku misao. Rođen sam, izgleda, za sitne stvari, kao i većina ljudi, i nije mi žao što je tako.

Pošten sam koliko mogu, nikome ne želim suviše zla, htio bih da ljude više volim nego što ih žalim, molim se svojoj sreći da mimo mene prođe ono što me se ne tiče.

Nisam se umolio.

Toga dana vraćao sam se jedinom mjestu na svijetu koje je moje, noseći u ruci struk karanfila što sam ga našao na sokaku, zgažen i prašnjav, pa sam ga oprao na česmi i pažljivo mu ispravljao laticice, da obradujem Tijanu jevtinom pažnjom.

Čim sam s vnelog sunca ušao u sjenovit kolski prolaz koji vodi u naše dvorište, vidio sam kako je nepoznati čovjek skočio sa stepenica kuće u kojoj su stanovale Pakre, i otrčao u staju pod kućom. Izveo je konja i u trku ga uzjahao. Jedan stražar je pošao da stane pred konja, ali se brzo sklonio u stranu, i učinio je pametno, jer bi ga konj zgazio.

Konj je jurio prema kolskom prolazu, a jahač, povijen u sedlu, izvadio je kuburu iza pojasa.

Prilijepio sam se uza zid, zahvaljujući bogu što sam mršav i tanak, pa me valjda neće prignječiti. A onda sam zaboravio tutanj konjskih kopita i kuburu u jahačevoj ruci, jer su iz dvorišta zapucale puške, gađajući bjegunca, a mene je uhvatio strah

da ću samo ja platiti glavom u ovom obračunavanju koje me se ne tiče. Kuršumi su zviždali ispred moga nosa, proljećući kao ljuti nevidljivi bumbari, ne pogodiivši ni mene ni konjanika. I nikad se nisam obradovao nečijoj nevještini, nego tada, ne zbog konjanika, već zbog sebe.

Stražari su potrčali prema izlazu, da isprave što su promašili, ali ih je serdar Avdaga pozvao, i oni su se vratili. Sigurno zbog dvojice Pakra, da im i oni ne pobjegnu.

Vidio sam kako je nepoznati konjanik utekao, vidio sam kako se stražari vraćaju po ubice, i znao sam da se sve svršilo, a još sam stajao prikrpljen uz neravni zid.

Bila je malo stidna ta ukočenost i zaboravljenost, taj strah što mi je istjerao krv iz srca, ali sam o tome mislio poslije, tada nisam. Manite, ljudi! Ko to voli da pogine?

Odljepivši se od zida koji me štiti sa strane odakle nije bilo opasnosti, pošao sam u dvorište.

Pakre su još stajale na stepenicama, a stražari su išli prema njima, da ih povedu, kao da nisu znali sami ni hodati.

Zašto nisu pobjegli?

Nepoznati čovjek je pobjegao. Sreća mu nije bila naklonjena, tuđi događaji su ga skolili, ono što ga se nije ticalo trebalo je da mu dođe glave (nešto je kriv, sigurno), ali on je pljunuo na sudbinu, i raskinuo lanac slučajnosti koji ga je stegao.

Sjetiću se toga kad budem imao više vremena.

Avdaga je stajao usred dvorišta, zamišljen.

— Nisi htio da slažeš — rekao mi je kad sam prišao. — A kolike bi nesreće spriječio!

Zar na mene prebacuje svu krivicu?

Glas mu je hrapav, više tužan nego prijekoran. Kao da ima pravo! Nikad nisam slutio da i laž može spriječiti zlo.

Ali ako ne bi bilo zla? Ostala bi sramota od laži, i kajanje zbog zla nanesenog ljudima koji nisu učinili nikakvo zlo.

Serdar Avdaga uvijek sumnja u zločin, i često ima pravo. Ja ne sumnjam nikad, pa i ja imam pravo. A ono što se desi, ne može se spriječiti. Kad bi sve ljude strpali u zatvor, ne bi bilo zločina. Ali ni života. Mrzim zločin, ali više volim život i sa zločinom nego opšte groblje.

Ali, kako da mu to kažem, kad ni meni nije sasvim jasno. Niti on, pogođen bratovljevom smrću, koja je krvavo potvrdila njegovu crnu misao o ljudima, može primiti ikakav drugi razlog osim razloga mržnje.

I rekao sam, iskreno ga žaleći:

— Žao mi je, Avdaga. Žao mi je, zaista.

Avdaga je bez riječi pošao za stražarima koji su odvodili Pakre.

Tada mi je prišao Mahmut Neretljak, usplahiren.

— Zar ne čuješ koliko te zovem?

— Šta se desilo?

— Sad je sve dobro. Žena ti je pobacila.

— Kakvo ti je to dobro, crni Mahmute!

— Pa nije dobro, ali je moglo biti gore.

— Šta je s Tijanom?

— Žene su s njom.

Požurio sam kući, nosio sam cvijet ulazeći u dvorište, da je obradujem, sad ne znam gdje je, izgubio sam ga odavno, gledajući tuđu nesreću, ne znajući za svoju.

Mahmut je spleteno objašnjavao, kako je došao da me traži, i kako su Tijanu spopali bolovi, pa je on otrčao po žene u komšiluku, i kad su ga istjerale iz sobe, vidio je mene u dvorištu, i zvao me, ali ja sam se zablenuo u ono što me se ne tiče, i nisam čuo, a možda je svejedno, i mene bi žene istjerale, kao i njega.

— Zašto nisi došao po mene?

— Bojao sam se pucnjave.

Kad sam pokucao, komšinica je odškrinula vrata i otresla se:

— Čekaj!

Čekali smo, ja gledajući u vrata iza kojih se mučila moja žena, Mahmut u dvorište u koje nije smio sići, zbog pucnjave.

Sad je izgledao uzbuđen, naknadno, zbog svega što se desilo, i govorio je napreskok, jedva povezujući misli, ili se meni tako činilo, jer su i moje rasturene.

— Eto, tako ti je to, moj Ahmete. Neko posije kukulj a rodi mu pšenica, neko baci čisto sjeme pa ništa od roda... onu dvojicu, odvedoše ko ovce, što li ne pobjeغوše, bogo moj... al ti nemoj da se žalostiš, mladi ste oboje, hoće li uvijek biti hljeba, to ne znam, ali djece će biti... pa, vala, ni taj hljeb nije najvažniji, eto, Muhareмага Taslidžak ga je imao i previše, i svega ostalog, pa mu žena ne dade da pojede svoju nafaku, a mi ćemo, daj bože, svoju pojesti, makar bila i tanka... e bože, pomozi ti i gladnima i sitima... a Avdagu odjednom pogodi i nesreća i sreća, izgubi brata a dobi toliki imetak, ne znam samo hoće li mu biti lakše ili teže što je s bratom jedva govorio, al imetak će mu olakšati tugu, kakva je da je...

Onda su nas svemoćne žene pustile u sobu.

Tijana je ležala na čistoj, presvućenoj postelji, vlažne kose od vode i znoja, blijeda, upalih očiju, smanjena, izmučena, kao da je preležala tešku bolest.

I pod je opran, je li to njena krv?

Mladi ste oboje, biće djece, rekao je Mahmut, tješeći me. Ne, neće više biti djece! Ona mi je važnija od tih nepoznatih opasnih bića.

Prstima sam joj dodirivao prozračnu ruku, ne usuđujući se da je poljubim. Pokušavala je da se nasmiješi, zbog mene, i odmah zatvorila modre očne kapke, kao da se zamorila i tim slabim smiješkom.

Sve mi je što imam, i htio bih da joj to kažem, a bojim se da joj ne smetam, izgubila je mnogo krvi, i san joj je potrebniji nego moje glupe riječi kojima ne mogu iskazati ništa od onog što osjećam. Zaboravio sam rat, nepravdu, poniženje, postao nesposoban za mržnju, sve zbog ljubavi prema njoj. Sve su mi oduzeli (govorio sam u sebi strasno), a ti si mi sve namirila. Da nisam našao tebe, bio bih ljut na život, pa ne bih imao ništa, kao ni sada, ali ne bih znao šta je sreća. Zbog tebe se ne osjećam poražen, niti mislim na osvetu. Mislim samo na tebe, želim jedino da se vrati osmijeh na tvoje blijede usne i zdrava boja u tvoje obraze. Šta sam tražio u gradu, zašto sam opčinjeno piljio u ludake koji se love, dok si se ti grčila u mukama? Ne bi ti bilo lakše, ali bi meni bilo teže, i to je pravo. Nikad te više neću ostaviti samu, sve što se desi, desiće nam se zajedno.

Ona to nije čula. Šaptao sam njeno ime, izgovarao sam budalaste riječi: spavaj, draga, želeći

da joj san što prije vrati snagu, a bio sam na smetnji, budeći je iz nesigurnog zanosa.

Dok sam tako klečao, nagnut nad njom, žaleći što ne mogu da preuzmem makar dio njenih bolova, u sobu je ušao Mahmut, s čašom limunade u drhtavoj ruci. Ko zna gdje je to pronašao, ali sam morao priznati da je njegova razumna briga korisnija od moje uzaludne raznježenosti.

— Daj joj ovo — šapnuo je, dodajući mi čašu.

Pružio mi je priliku da budem pažljiv, na njegov račun.

Podigao sam joj glavu, nježno je nudeći.

Popila je, kratkim gutljajima, žudno, kao da je gasila vatru negdje u sebi, i zahvalno mi se osmijevala.

Mahmuta nije ni pogledala.

I opet je zatvorila oči.

— Sad će joj biti potrebna bolja hrana — opomenuo me Mahmut, kad smo izašli na verandu.

Klimnuo sam glavom, da, potrebna joj je jaka hrana, iako ne znam kako ću do nje doći.

— I dijete treba sahraniti.

Ležalo je, to bivše dijete, u okrvavljenom peškiru, u uglu verande.

Sahranili smo na Alifakovcu tu krpicu mesa, tog nekadašnjeg trećeg iz naše porodice, koji nije želio da se rodi. U pogrebnoj povorci, u kojoj smo bili samo Mahmut i ja, nosio sam ga pod pazuhom, na dasci, pokrivenog komadom čaršafa, i zakopao u tuđu vječnu kuću, pored nekih starih kostiju.

— Umro je a nije se ni rodio — rekao je Mahmut, i to je sav posmrtni govor tom malom bezimennom stvoru, za kojim više nisam ni žalio. Bio je

radost mojim mislima, dok sam ga očekivao, sad nije ništa.

Sjetio sam se dvojice sinova berbera Saliha, odavde, s Alifakovca, i pomislio da je bolje ovako, i ne dočekati sina, nego ga izgubiti u nekakvim hoćinskim močvarama, kad odraste. Jer, tada već znaš ko je, zavolio si ga, i tuga je teža.

— Sigurno — potvrdio je Mahmut. — Samo što Salih još čeka da mu se sinovi vrate.

— Zar još vjeruje da su živi?

— Čovjek može povjerovati u što god hoće. Jesi li bio kod njega? Trebalo bi da odeš.

— Šta ću kod njega? I šta ću mu reći?

— Reći ćeš mu da su ostali živi poslije tebe, eto šta ćeš reći. Sve drugo, što mu treba, izmislit će sâm.

— Možda ću i otići.

— Sevap je.

Zamolio sam Mahmuta da ode do Tijane, da zamijeni komšinicu s kojom je ostala. Ja idem do Mula Ibrahima, da zatražim malo novca u zajam.

— Zatraži više. Nemam ni ja. Još nisam primio od trgovaca.

Nasmijao sam se. Biće dobro ako da i malo, a za više nema nade. A i ovaj Mahmut je čudan, lako će i dati i uzeti, ne čuvajući ni svoje ni tuđe. Potkradao me, ali i pomagao, samo su krađe sitne i smiješne, pomoć ogromna: održala je i Tijanu i mene.

I eto, znam to, a opet, začudo, nisam mu naročito zahvalan, niti on očekuje zahvalnost. Možda zato što u meni živi misao, makar i pritažena, o njegovoj krivici i prognanstvu, pa čak i nižoj vrijednosti. Za druge je znao da tako misle o njemu, za mene, srećom, nije. Nisam, zapravo, ni mislio o

tome, nesvjesno sam ga primao tako, kao da je to njegov pečat, njegov miris, i obuzimao me stid kad bih postajao svjestan njegova povjerenja i svoje gluposti. Pa sam opet sve zaboravljao.

Nikad ga nisam uvrijedio, bio mi je ugodan svaki susret s njim, osjećao sam da ima neke ne-ubičajene svježine u tom djetinjastom čovjeku, ali sam u sebi bio nepravedan prema njemu.

Kad me ugledao, Mula Ibrahim se nije iznenadio. Kao da je znao da ću doći, i nije mu ni milo ni krivo.

— Kao da si znao da ću doći. Nisi iznenađen.

— Nismo se svađali. Zašto ne bi došao?

— Ali ti nije drago.

— Nakrivo si nasaden danas.

— Nekad sam bio napravo nasaden. Nije mi mnogo koristilo.

I sâm sam osjećao koliko sam neugodan. Je li to zbog iznevjerenog prijateljstva koje sam još žalio? Ili zbog njegove dobrote: čovjek je gadan, i lako će izgrditi neotpornog.

Nije se naljutio, samo je promijenio razgovor:

— Kako je Tijana?

— Rđavo.

— Zašto? Šta se desilo?

— Svašta se desilo. Pošalji kudgod svoje pomoćnike, šištim kao gusak.

— Nezgodno mi je da ih tjeram. Nemamo šta da krijemo.

— Ako nemaš ti, nemam ni ja!

Ispričao sam što sam mogao grde, a grdno je i bilo, koliko je dug mjesec dana kad se čovjek nađe u ovakvom čudu kao što sam se ja našao. Postao sam, hvala bogu, bauk, crna ovca, opasniji od ra-

zbojnika, samo ne znam čemu imam da zahvalim za tu sreću. Je li ljudima od vlasti potreban krivac, pa izaberu koga bilo, da bi opravdali svoje postojanje i svoju surovost? Nije važno šta neko učini, već šta oni kažu da je učinio. Sad je izbor pao na mene. Pa neka. Meni nije teško. Čak je ljepše ovako, nemam ni gospodara ni prijatelja, ni obaveza ni zahvalnosti. Nemam više ni straha, saznao sam kako tica živi, i mogu reći da je divno. Treba ruku da mu poljubim što me istjerao iz službe, jer sve ovo nikad ne bih doznao, ostao bih ma čiji rob do vijeka, misleći da drukčije ne može biti. Bio bih slijepac koji se izgubio u ratu, i nikad ne bi progledao. Ovako mi je nepravda, hvala joj, pomogla da saznam kako je život lijep kad je slobodan, čak i kad je težak. A od svega mi je najdraže što sam uvidio kakvo je blago moja žena. Nesreća je kao vatra, istopi sve osim zlata. Ponekad, doduše, pomislim, da sam time i na gubitku, jer da je zla, a ne bi bilo čudno, imao bih se na kome istresti i olakšati sebi kad me pridave nevolje. A kako nad njom da se istresem? Ona, jadna, trpi, podnosi glad, krpi stare haljine, i još mene tješi, kao da je ona kriva. Nosila je dijete, nije ga iznijela, pobacila je, hranio sam je lošim vijestima i praznom ljubavlju, a od toga niko nije ojačao. Sad bih morao da je nahranim i nečim drugim, vrednijim, i samo zbog nje sam došao, da mi on pozajmi štogod novaca. Ovi što su mi dosad pomagali, nemaju ni sami, ne znam ni zašto ni odakle su nam pomagali. Njihova plemenitost je divna, jer je nisam ničim zaslužio, ali je tanka, jer su sirotinja. Sad sam došao u škripac, i prisiljen sam da tražim od njega u zajam, nije mi lako, ali se obraz gubi u nevolji, i činim to samo

radi žene, srce me boli što strada bez grijeha i krivice. A ne bih ni njega molio da nismo nekad bili prijatelji.

— I sad smo — rekao je uzbuđeno.

— Nismo više, Mula Ibrahime, badava je. Bili smo, i mislio sam da ćemo biti vječno, ali nismo više. Žao mi je, ja nisam kriv.

— Ni ja.

— Onda je kriva sudbina. Šta možemo.

Bio sam zlovoljan, kiseo, neprijatan, i na dušu sam mu tovario teret svojih nevolja, a znao sam da nije kriv. Njegov strah je jači od svega u njemu, i sigurno ga se stidi, ali ništa ne može protiv njega. Dobar je čovjek, i u nekim drugim prilikama, manje surovim i manje bezdušnim, bio bi vnijedan svakog poštovanja. Ali, gdje su te bolje prilike, i hoće li ih ikada biti? Ne znam, ne vjerujem, ali danas, vidim to dobro, i on je žrtva, kao i mnogi.

— Oprosti — rekao sam mekše.

Pogledao me zahvalno, olako sam ga oslobodio krivice, kao što sam ga olako i optužio, i njegova dobra kukavička duša je odahnula.

Htio je nešto da mi kaže, nešto lijepo, i pošteno, tako mi se učinilo po smekšanom izrazu lica, ali je odustao od namjere da se obaveže riječju, od koje niko nema koristi, a on bi mogao imati štete.

Požalio sam što se predomislio. Od te njegove neoprezne ljudske riječi imali bismo koristi i on i ja, on bi skinuo dobar komad rđe s duše, mene bi utješilo saznanje da je čovjek, pored svega. I nikome to ne bih otkrio, da mu ne naškodim.

Učinio je ono što je lakše, otvorio čekmedže, izbrojio novac, pa dodao više nego što je bio odredio.

— Ne znam kad ću ti vratiti.
— Svejedno. I dođi opet, ako budeš u nevolji.
— Biću u nevolji, dugo, bojim se.
— Ne volim što to kažeš. Onda nećeš učiniti ništa da bude drukčije.

— Zar sam ja kriv, Mula Ibrahime?

— Ako nije krivica, jest nesreća.

— U čemu je ta krivica, u čemu je ta nesreća?

Šaptao je toliko tiho, da sam morao prići sasvim blizu, kako bih razumio. Nije htio da ga čuju pomoćnici iza pregrade, a nije htio da ostanemo sami. Tako smo bili na muci.

— Ne znam. Ne znam tačno, jer te ne razumijem. Dobro se sjećam seljaka iz Župče i onog tvog smijeha kad smo stavili sultanovu sliku u prozor. I sad se oznojiš kad na to pomislim.

— Bilo je suviše blizu to dvoje.

— Sve je suviše blizu u životu.

— Znam, i zlo i dobro. Ali zločin i podanička pokornost?

— Kako da izmijeniš sve što ne valja?

— Ne mislim da mijenjam. Ali vidim da ne valja.

— Treba li zato da upropastiš sebe? Vidiš, to i ne shvatam. Da si buntovnik, stisnuo bi zube i borio se. Ništa ne bi izbio, ali bi imao neki cilj, makar i pogrešan. Ovak, hoćeš da kažeš, a ne prihvataš kaznu, začuđen si, uvrijeđen, pozlijeden. Onda nisi buntovnik. Buntovnici zadaju i primaju udarce, ne čudeći se. Možda sve ovo suviše voliš, pa ti je žao što se dešavaju ružne stvari? Ne bih rekao. Ne, ne znam šta si. Ne znam šta hoćeš, a znam da se upropašćuješ. Zašto?

— Pijan sam govorio ono što i ne mislim. Zar je to veliki grijeh?

— Čekaj, ne ljuti se. Ne optužujem te. Razgovaramo. Misliš da je meni bilo lako?

— Ko ti je naredio da me otpustiš?

— Svejedno ko je naredio. Trtljao si, veliš, ono što ne misliš? Niko ne pita šta si mislio, već šta si učinio. Misao je samo tvoja, čin je svačiji.

— Kakav čin? Nisam ukrao, nikakvo nasilje nisam učinio, nikome štetu nisam nanio. Zar su prazne riječi čin?

— Tiše! Zašto uvijek želiš da te ljudi čuju? A riječ je čin, i još kakav. Da si ukrao, nasilje učinio, štetu nekome nanio, možda bi ti i oprostili. Ali ti si govorio o onome o čemu svako pametan čuti. To ne praštaju.

— Rekao sam istinu!

— Utoliko gore. Riječ je barut, začas plane. Nezadovoljstava uvijek ima, svakakvih, ali nikad ne buknu sama od sebe. Riječ ih upali.

— Zašto onda štedimo tu riječ — barut? Zašto da ne planu ta nagomilana nezadovoljstva?

— Ne, nisi ti tako naivan. Nisi ti pijan trtljao ono što ne misliš! Sad vidim. I upropastićeš se, a neću znati zašto.

— Zar je poštenje tolika tajna, Mula Ibrahime?

— Poštenje mi nije tajna, već tvoje ponašanje. Mnogo sam mislio o tebi. Pokušavam da te objasnim.

— I jesi li uspio?

— Kažem, pokušavam. Otišao si u rat sasvim mlad, bez ikakva iskustva, pošten kao i većina mladih ljudi. Iz rata si se vratio nezreo, kakav si i otišao. Samo zbunjen, jer nisi vjerovao da ljudi mogu

biti tako surovi. Ali te još više zbunila surovost u životu bez rata. Mislio si, rat je strašan, ali zašto i život u miru? I činilo ti se da to ljudi ne vide, i da je tvoja dužnost da im to kažeš.

— Zar nije?

— Da nisi otišao u rat, život bi te polako ključao, kotrljao, brusio, i neprimjetno bi ušao u njegove tokove, podešen, i ne misleći da li bi trebalo da bude drukčije. Eto, to je moje objašnjenje: rat ti je oduzeo godine životnog šegrtovanja.

— Naučio sam mnogo u ratu. Isuviše.

— Ne za mir. Rat je surova ali poštena borba, kao među životinjama. Život u miru je surova borba, ali nepoštena, kao među ljudima. Razlika je ogromna.

— Učim polako.

A onda je naglo skrenuo razgovor, čudio sam se kako se i ovoliko izložio:

— Žao mi je Tijane. Žao mi je i tebe. Gledaću da ti pomognem.

— Kako?

— Ne znam još. Razmisliću.

— Tako smo se našišitali, kao gusani, da zadržimo za sebe ono što bi drugi voljeli da čuju, a ona dva golobrađa pisara iza pregrade sigurno su mislili da smo sebični i nepravedni. Malo će reći onima koji će ih pitati o našem razgovoru.

Ništa mi nije otkrilo ovo mudrovanje, osim da je Mula Ibrahim mislio o meni više nego što sam pretpostavljao. I to je nešto, iako nije mnogo. Njegovo objašnjenje je zanimljivo, ali mi nije od velike koristi. Bio sam u ratu, i to ne mogu izmijeniti, izgubio sam vrijeme šegrtovanja, propustio sam

sreću da me život izbrusi, kao rijeka oblutak, i sad sam čudan drugima, nepoznat sâm sebi.

Ko sam, gdje, u kojem rafu, u kojem džematu? Kakav sam, dobar ili rđav, površan ili mučan, šta su mi ljudi i život, čemu težim, šta očekujem od sebe i od drugih?

Meni izgleda da sam sasvim običan, zašto sam onda drukčiji?

Da li se sâm izdvajam, ili me izdvajaju?

Volim ljude, ali ne znam šta ću s njima.

Ko bi razumio moje neprestano sjećanje na mrtve drugove u hoćinskim šumama, i šta su oni, optužba ili rana?

Kome da kažem, i koga se tiču moja sitna zadovoljstva, kojima bi se ljudi smijali a ja ih ne bih dao ni za čija tuđa, da slušam noć i njeno duboko hujanje, da opčinjeno gledam sjaj mjesecine na lišću, da slušam ženino disanje u snu.

I kako da objasnim ikome što žalim dvojicu Pakra, Mahmuta Neretljaka, berbera Salihha s Ali-fakovca, stare ratnike što prose pred džamijom, i nove što odlaze u rat ne znajući šta ih čeka.

Šta mogu učiniti s tom svojom nerazumnom mišlju, nikome ni od štete ni od koristi, nikome od potrebe, osim meni? Nepotrebna, luda, nekorisna, ali mi se čini da bi bez nje ostalo samo pola svijeta, ili još mnogo manje, pa ni to ne bi vrijedilo, i da bez nje ne bih bio ja, već neko drugi, gluh i sakat, stran i mrzak sâm sebi.

Pred Sijavuz-pašinom Čifuthanom, gdje su stanovali sarajevski Jevreji, kao u tvrđavi, susreo sam Asima Pecitavu. Nosio je stanovnicima Čifuthane vodu s česme kod Begove džamije. Pred dvorišnom kapijom, kroz koju je od jutra do mraka bezbroj

puta prolazio, ljut na cio svijet, spustio je dva velika duguma, da se odmori. Izgledao je premoren.

Dva velika duguma, puna vode, za drugoga, to je njegov život.

— Je li teško? — upitao sam nepotrebno.

Asim me pogledao začuđeno, kao da ne razumije, ili misli da sam lud. Bilo jedno ili drugo, ili obadvoje, odgovorio je na svoj uobičajeni način: počeo je da psuje, sočno i obilato.

— Imaš pravo — rekao sam. — Naročito ako ti je od tog lakše.

Mahmut Neretljak me dočekao na verandi, gladio je listove nogu, da ublaži bol od grčeva što su ga sve češće hvatali. Rukom mi je dao znak da govorim tiho, Tijana spava.

— Jesi li dobio? — upitao je šapatom.

— Nisam. Ne da ništa.

— Znao sam. Bogami sam znao. Mula Ibrahimova duša je sitna. Ko zrno prosa.

— Kako si znao da neće dati?

— I ja sam tražio, u tvoje ime.

— Kad si tražio, nesrećniče!

— Eh, kad! Kad je trebalo.

— I nisi mi rekao. A ni on.

— Da sam dobio, ja bih rekao. A on nema čime da se pohvali.

— A ako ti kažem da je dao?

— Je li dao?

— Jest.

— E znao sam. Bogami sam znao. Što da ti ne da? I ti si njemu valjao.

— Eto vidiš da mu duša nije sitna.

— Nekad sitna, nekad široka. Kao i u svakog.

Sad mu je bila vrlo široka: izbrojio sam pedeset groša.

Odvojio sam Mahmutu polovinu, uzeo je novac, ravnodušno, ne rekavši ni da je mnogo ni da je malo. Samo ga je pogledao na dlanu.

— Da je ovog đubreta samo malo više, čovjek bi mirnije spavao.

— Što se tiče spavanja, bolje ti je ovako, ne bojiš se da će te kogod opljačkati.

— E, to imaš pravo. Više ni vrata ne zaključavam. Nemam rašta.

Protresao je novac u šaci, i stavio ga u džep.

Upitao sam ga:

— Jesi li se uvijek nadao da ćeš se obogatiti?

— Pa, svako se nada.

— A sad?

Odmahnuo je rukom, nasmiješivši se zagonetno, i otišao.

Eto lijepe priče o čovjeku koji cijelog života sanja bogatstvo a živi u sirotinji, koji je više propatio zbog nade u bogatstvu nego zbog siromaštva. A sad se konačno, mora odreći svoga sna. Ako mogne da se odreče. Jer, ni ranije nije imao više razloga da vjeruje u čudo. Sad, u starosti, čak mu je i potrebniya ta ludost.

Uskoro se vratio, noseći jagnječju džigericu u čistoj hartiji.

— Kad se probudi, ovo joj isprži. Nemoj prije, da se ne stvrdne. Hoćeš li znati?

— Zar je i to neka vještina?

— Pa, nije.

Prvu džigericu sam bacio, druga, što sam je kupio, pregorjela je pa sam je ja pojео, treću je po-

jela Tijana ali, čini mi se, više zato da me ohrabri nego što joj je prijalo.

Kroz nekoliko dana je ustala i polako počela da radi kućne poslove.

Tako je ostalo samo šaljivo sjećanje na moju nespretnost, i ne samo tu jednu, i Tijana se od srca smijala što sam vezana vreća.

— Zar bi voljela da ti je muž vješt ženskim poslovima?

— Ne bih, bože sačuvaj.

— Pa što se onda smiješ?

Ali sam ućutao, sjetivši se da bi mogla upitati: a u čemu si vješt? Sa zahvalnošću sam zapamtio njenu velikodušnost, što joj nije palo na um to pitanje, iako se samo nametalo. Zaboljelo bi me da je rekla istinu.

Čemu sam vješt, zaista? Ničemu, izgleda. Toliko sam nespretnan, da ne mogu naći ni posao koji bih znao da radim. A to je kao da ne znam ništa. Ali to nije moja krivica, dođavola, i ne bi bilo pravo da mi se prigovara.

I eto, čak i takve sitnice su znale da me uznemire.

Zažalio bih zbog prigovora, ali sam nezadovoljan i što me niko ne krivi nizašto, lakše bi mi bilo kad bih mogao da dokazujem kako nisam kriv. Ovakko, sve odjekuje u meni, i zamišljeni prijekor i zamišljena odbrana, sve u meni, kao da se kamenje odronjava u pećini. U suprotstavljanju bih se nekako opravdao, samome su mi ostajale teške sumnje. Nešto nije u redu sa mnom, ili sa svijetom, ili je u redu i sa mnom i sa svijetom, ali ne možemo vezu da uspostavimo, nikakvu. Da li je iko uspostavlja, ili ljudi lažu, pretvarajući se da nema raskida.

ili im je svejedno, a održavaju samo privid. Da li je moguća ikakva veza između čovjeka i svijeta osim moranja? Ja ne biram ono što imam. Ne biram, u stvari, ništa, ni rođenje, ni porodicu, ni ime, ni grad, ni kraj, ni narod, sve mi je nametnuto. Još je čudnije što to moranje pretvaram u ljubav. Jer, nešto mora biti moje, zato što je sve tuđe, i prisvajam ulicu, grad, kraj, nebo koje gledam nad sobom od djetinjstva. Zbog straha od praznine, od svijeta bez mene. Ja ga otimam, ja mu se namećem, a mojoj ulici je svejedno, i nebu nada mnom je svejedno, ali neću da znam za to svejedno, dajem im svoje osjećanje, udahnujem im svoju ljubav, da mi je vrate.

Ljudima ne mogu udahnuti svoju ljubav, i oni ne mogu da mi je vrate. Gledaju me hladno, sumnjičavo odmjeravaju opasnost koja im od mene prijete i, zatvoreni svakako, zatvaraju se još više, na prvu neočekivanu riječ, na prvi nenaviknut pokret, ili odmah napadaju, braneći se, jer više vole da ubiju nego da strahuju. Ljudi se u stvari boje, zato su surovi. Napad je odbrana koju naređuje opreznost, i tako nema lijeka surovosti, jer nema lijeka ljudskoj nesigurnosti.

Ali šta je sa mnom? Ne mogu da napadam, ne mogu čak ni da se branim. Ja sam talambas po kojem biju, ali nekakav gluhi talambas koji niti sâm ječi niti koga saziva.

MEŠA SELIMOVIĆ

Tvrđava

roman

BEOGRADSKI IZDAVAČKO-GRAFIČKI ZAVOD
1983.